

**ВОЛИНСЬКИЙ ДВОРЯНСЬКИЙ КОМІТЕТ: ТУРБОТА
ПРО МАЙБУТНЄ КРІПАКІВ ЧИ ЗАХИСТ
ІНТЕРЕСІВ ПОМІЩИКІВ (1858-1859)?**

У статті охарактеризовано діяльність Волинського дворянського комітету з покращення побуту поміщицьких селян після відміни кріпосного права в 1858- 1859 рр.

Ключові слова: Волинська губернія, поміщики, кріпаки, дворянський комітет, проект звільнення кріпаків.

У першій половині XIX ст. Волинська губернія, як і вся Правобережна Україна, займала специфічне становище. Причина цього крилася в тому, що основну кількість населення становили українські селяни-кріпаки, які відпрацьовували панщину за інвентарними правилами 1847 р.*, а 95% поміщиків були поляками [1, 25]. Причому у регіоні була порівняно велика кількість дворян: за даними дореволюційного дослідника А.Лохвицького [2,119] їх чисельність складала 52,5 тисяч чоловік, тобто 5,5% від усієї кількості населення, в той час як, наприклад, у Київській - 0,5%, що лише посилювало експлуатацію селян.

Всю історію краю у складі Російської імперії періоду кінця XVIII - до скасування кріпосного права 1861 р. слід розглядати під кутом постійної боротьби як царського уряду з польським дворянством, яке намагалося добитися відновлення незалежності Речі Посполитої після трьох поділів, так і поміщиків з селянством: перша сторона намагалася одночасно отримувати прибутки від експлуатації кріпаків та залучити їх до участі у національно-визвольних рухах, а селяни домагалися послаблення панщини. Причому саме на українських кріпаків намагалися спертися обидві сторони, протиставляючи цю силу своїм противникам. Так, ще до початку польського повстання 1794 р. під проводом Т.Косцюшка [3, 337] місцеві поміщики обіцяли кріпакам, за умов активної підтримки, отримання вольностей та скасування платежів на декілька років, але селянство залишилося інертним.

* Інвентарні правила - запроваджувалися на Правобережній Україні у 1847 та 1848 рр. для врегулювання стосунків між поміщиками та селянами. За останніми закріплювалася надільна земля, залишаючись власністю вотчинників. Панщина обмежувалася для тяглих домогосподарів 3 днями чоловічими та 1 жіночим на тиждень, а для піших відповідно 2 та 1. Але при посівах, зборі врожаю, косовиці дорівнювала 5-6 дням за рахунок “згінних днів”. Фактично не дотримувалися землевласниками через відсутність дієвого контролю з боку влади.

Характерно, що у ході повстання 1830-1831 рр. та після його придушення влада на короткий час змінила ставлення до кріпаків: розпочалося приймання скарг на утиски з боку поміщиків. Якщо у серпні 1830 р. було подано лише 2 заяви про надмірну панщину, то у наступному році - вже 33.3 часом їх кількість зменшувалася (1832 р. - 15, 1833 - 4, 1834 - 1) [4, арк.1-11 зв.], що пояснювалося опануванням ситуації в регіоні. Наступним кроком царського уряду стало запровадження інвентарних правил у 1847 та 1848 рр., які задекларували захист селян від поміщицького свавілля. Найкраще про характер стосунків між кріпаками та землевласниками свідчить робота Волинського дворянського комітету по поліпшенню побуту поміщицьких селян, який повинен був розробити умови звільнення селян від кріпосної залежності та вирішити питання наділення землею.

Загалом про історіографію з даного питання говорити надзвичайно важко, адже спеціальних досліджень саме по губерньському комітету немає. Лише у праці радянського дослідника В.Теплицького [5] подана загальна характеристика роботи губернських комітетів на Правобережній Україні, причому відзначалася їх реакційність через заклики до безземельного звільнення селян або за часткове їх наділення. Зазначалося, що поміщики правобережних губерній самі бажали наділяти угіддями селян після скасування кріпосного права. Діяльність спочатку Таємного комітету по селянському питанню у 1857 р., потім - Головного у 1858 і, нарешті, Редакційних комісій у 1859-1860 рр. проаналізовано у монографії Л.Захарової [6]. При цьому показана суперечка генерал-губернатора Васильчикова з дворянами регіону по питанню вирішення подальшої долі інвентарних правил.

Завданнями цієї статті є: з'ясувати ставлення центральної влади та місцевого дворянства до вирішення питання по звільненню селян; визначити принципи формування комітету; проаналізувати пропозиції стосовно розмірів майбутніх наділів; вказати, яким бачили майбутнє колишніх кріпаків поміщики. З цією метою автором опрацьовано архівні джерела Центрального державного історичного архіву України у м.Києві та Державного архіву Житомирської області, більшість яких автором вперше введено у науковий обіг.

Ще до початку створення комітету між дворянством губернії та владою розпочалися суперечки стосовно звільнення селян. 27 лютого 1857 р. міністр внутрішніх справ С.Ланський у поданні Головному комітету по селянській справі про відкриття в Київській, Подільській та Волинській губерніях дворянських комітетів для складання проектів "Положень про звільнення селян від кріпосної залежності" вказував, що землевласники Волинської губернії просили дозволу не дотримуватися інвентарних положень [7, 103-104].

На протипагу цим настроям, генерал-губернатор Васильчіков вважав, що комітету потрібно було підтвердити право селян на викуп присадибної осідлості та користуватися "Інвентарним положенням" при встановленні розмірів мирських земель. З цими пропозиціями погоджувався і міністр внутрішніх справ, вказуючи, що відступ від інвентарів не на користь селянства призведе до незадоволення та може стати приводом до соціальних виступів [7, 105-106]. Цим самим, вже до початку роботи комітету почали виявлятися суперечності між обома зацікавленими сторонами, причому вирішальне слово належало саме урядовцям, які не повинні були забувати про політичну ситуацію. Але радше проблема протиріччя полягала не стільки в національній причині, скільки у економічній: поміщики хотіли зберегти найбільше землі та отримати дешеву робочу силу.

9 березня 1858 р. Олександр II дозволив дворянству Правобережної України створити губернські комітети для складання проєктів "Положень". Кожен з них складався з двох вибраних від кожного повіту дворян, які мали в даній місцевості власність, та двох досвідчених поміщиків цієї ж губернії, призначених губернатором [7, 107]. У відповідності з цим розпорядженням, було створено Волинський дворянський комітет по поліпшенню побуту поміщицьких селян, який діяв з 8 липня 1858 по 8 лютого 1859 рр. (робота затягнулася і замість 6 місяців тривала 7) [7, 118]. Зрозуміло, що він складався, в основному, з польських землевласників, які відстоювали станові інтереси.

Позитивне вирішення питання по влаштуванню устрою кріпаків ускладнювалося рядом факторів - поміщики не хотіли позбуватися свого основного багатства - землі. Крім цього, губернія, в силу свого географічного розташування, була позбавлена ринків збуту сільськогосподарської продукції. Подальший розвиток аграрного сектору гальмувався нестачею та малолюдністю міст та містечок. Лише зовнішня торгівля підтримувала розвиток хліборобства, але при цьому регіон знаходився далеко від портів Чорного та Балтійського морів і тому саме дешевизна робочої сили допомагала витримувати конкуренцію з регіонами, які, при відсутності залізниць, мали родючіші ґрунти та були ближче розташовані до чорноморського узбережжя. Відповідно, саме трипільна система землеробства могла існувати без ризику через вирощування зернових - головної статті експорту [8, арк.50].

* Трипільна система - вся земля в маєтку ділилася на три частини, дві з яких засівалися яровими та озимими хлібами, а третя залишалася під паром. Недолік системи - низька врожайність, що пояснювалося виснаженням ґрунтів та недостатнім угноєнням в умовах кризи тваринництва. Гальмувала розвиток сільського господарства через утруднення переходу до багатопілля та правильної сівозміни.

Ситуацію із звільненням, на думку членів комітету, ускладнювало те, що у зазначений період жнива тривали 6-7 тижнів (при потребі 4). При цьому селяни працювали, за інвентарним положенням, 3 дні у себе і 3 дні у поміщика (не згадувалися згінні дні. - А.Ш.). Якщо відмінити обов'язкові роботи, то перші 4 тижні вони будуть збирати врожай у себе, а потім допоможуть дозбирати у маєтку [8, арк.51]. Землевласнику потрібно було б на цей час за великі гроші наймати робітників, що призводило до зростання собівартості продукції, і тому ні в якому разі не можна було виділяти кріпакам великі наділи, так як це розорило 6 господарства [8, арк.51 зв.].

На підтвердження наводилися дані, що у конфіскованих маєтках при веденні господарства поміщиками оброблялися всі землі. Після їх передачі селянам в оброк - ситуація змінилася і великі площі почали пустувати [8, арк.53]. Тому державні селяни не могли обробити відведених їм великих наділів і обкладалися невеликими платежами [8, арк.125]. Коли ж дворяни орендували казенні ферми*, то їм було важко забезпечити обробку угідь через відсутність робочої сили та неможливість найняти робітників [8, арк.125 зв.]. Загалом, високий розвиток сільського господарства могли забезпечити лише великі господарства [8, арк.52], а малі не могли мати ні машин, ні покращених сільськогосподарських знарядь та порід худоби [8, арк.52 зв.]. Тому йти назустріч селянам, на переконання членів комітету, означало підірвати могутність держави [8, арк.53].

З самого початку Комітет мав тверде "завдання" - зберегти велике землеволодіння та вплив власників на селянство. Тому пропонувалося виділити найменші площі орної і присадибної землі та змусити колишніх кріпаків жити за рахунок продажу своєї праці у поміщицьких фільварках [8, арк.59]. Але тоді втрачався сам сенс реформи. Ситуацію ускладнювала і позиція влади, яка, враховуючи політичну ситуацію, намагалася захистити інтереси селян. Одразу ж комітет почав пропонувати рішення, спрямовані на збереження влади поміщиків у своїх маєтках, хоча були зроблені спроби дотримуватися вимог генерал-губернатора. Перш за все, вирішено погодитися на звільнення селянства від кріпосного права, що автоматично вело до позбавлення обов'язку турбуватися про забезпечення продовольством селян та відбування ними державних повинностей. Колишнім кріпакам пропонувалося надати такі ж права, як і решті податним станам [8, арк.3-3 зв.].

* Казенні ферми - за люстрацією (переписом майна всіх державних маєтків) 1858 р. всі угіддя поділялися на дві частини: перші, мінімальні за розмірами, передавалися селянам, інші, максимальні - орендарям, як правило польським шляхтичам. Останні виявилися гіршими господарями: у маєтку Садовлуцького повіту оброк селян становив 1 крб. 53 коп. з десятини, а дворян - відповідно 72 коп. [9, арк. 10-20].

При цьому поміщики, бажаючи залишити за собою максимальну кількість землі, все ж погоджувалися наділити нею селян [8, арк.1]. Спочатку пропонувалося встановити дванадцятирічний перехідний період, до кінця якого колишні кріпаки повинні відпрацьовувати повинності за інвентарними правилами та користуватися своїми наділами [8, арк.6 зв.]. Було вирішено взяти під свій контроль процес наділення угіддями: пропонувалося створити спеціальні повітові комісії з двох поміщиків, обраних на звичайних дворянських зборах [8, арк.11 зв.] терміном на 3 роки; двох селянських старост за вибором предводителя дворянства із затвердженням губернатора та присяжного землеміра. Очоловати комісію повинен був повітовий предводитель дворянства. Згодом термін наділення було скорочено з 12 років до 6 [8, арк.12]. Якщо з незалежних від власника причин акту протягом 6 років не було складено, то надавалася трьохрічна відстрочка [8, арк.12 зв.]. Зрозуміло, що рішення в такому випадку приймалися б в інтересах поміщиків і селянські представники не змогли б чинити ніякого опору.

Виконуючи вказівку генерал-губернатора, пропонувалося поміщицьким селянам дозволити викуп лише присадибних земель, а польовими угіддями вони повинні були наділятися по акту, укладеному між обома сторонами [8, арк.9 зв.]. Навіть при відведенні перших планувалося зробити все, щоб закабалити кріпаків: наділи не повинні були перевищувати площі у 1317 кв. саженив і до них відносилися всі землі в межах населених пунктів [8, арк.20]. Цим самим пропонувалося забрати конопляники, займища, левади, тощо [8, арк.21]. 1 десятину присадибної землі пропонувалося оцінити у 192 крб. сріблом для всієї губернії [8, арк.23].

Будівлі на цих ділянках слід було вважати власністю поміщиків, так як вони були побудовані з їхнього лісу [8, арк.24], а оцінювати їх вартість повинні були спільно обидві сторони [8, арк.24 зв.]. Якщо маєток знаходився біля великих міст, де можна збувати продукти харчування, то пропонувалося підвищити вартість садиб на 10% [8, арк.25]. До викупу землі селяни повинні були сплачувати 5% від загальної оцінки присадибної землі у рік грошима чи роботою по встановленій ціні [8, арк.41].

Якщо з присадибними землями ситуація була зрозуміла, то заплутаним було питання стосовно польових угідь. На засіданні комітету 7 січня 1859 р. підтверджено належність всієї землі дворянству, яке бажало наділити нею селян [8, арк.45]. Пропонувалося називати цю землю орендною, причому поміщик сам повинен був визначати, у яких місцях та в якій кількості її відводити [8, арк.46 зв.]. Зрозуміло, що вони наділили б селянство найгіршими та мінімальними за площею наділами. До влаштування колишні кріпаки повинні були відбувати повинності за інвентарними

правилами, надалі пропонувалося всі орні землі, в залежності від якості, поділити на 6 класів (на 1 двір припадало від 3 до 9 десятин), а сінокосні - на 3 [8, арк.78] (відповідно від 3 до 6).

З цілого наділу орних і сінокосних угідь селянин повинен був відпрацювати 105 днів чоловічої пішої роботи, а з присадибної землі до викупу рахувалося за кожні 29,25 сажнів по 1 дню чоловічої пішої роботи [8, арк.79]. Селяни повинні були відпрацьовувати однакову кількість днів щотижня, причому переносити можна було не більше 1 дня [8, арк.85]. Виходило, що за невеликий наділ колишній кріпосний повинен відпрацьовувати безкоштовно майже третину року.

Окрім всіх повинностей, обидві категорії повинні були за плату відробляти по 12 допоміжних літніх днів [8, арк.85 зв.], які призначалися не більше 1 в тиждень [8, арк.85 а] з кожної робочої душі обох статей для збирання хліба і сіна (див. табл.2.3) за невелику плату. Неповнолітні отримували за свою роботу від 3 до 5 коп. в день [8, арк.93]. Окрім цього, в економічну прислугу поміщику потрібно було доставляти за плату з 100 душ по 4 чоловіки, жінки та неповнолітніх [8, арк.85 а-85 а зв.]. Після 9 років селяни повинні були вибирати: відпрацьовувати повинності роботою чи грошима [8, арк.83], причому передбачалося, що якщо через 9 років селяни не перейшли на грошовий оброк, то і за присадибні землі вони зобов'язані відробляти повинності [8, арк.84].

Щоб позбавити селян можливості вижити самостійно, без роботи у маєтку, планувалося позбавити їх прав пасти худобу в лісі, полювати і ловити рибу [8, арк.9], збирати ягоди, гриби, дрова [8, арк.47] та виготовляти і збувати спиртні напої [8, арк.10 зв.]. До викупу колишніми кріпаками землі, всі корисні копалини повинні були належати поміщику [8, арк.14- 14 зв.], як і ліси, які мали велику цінність [8, арк.14 зв.]. Ці заходи, безумовно, погіршили б становище селянства і поставили його у безвихідне становище - працювати у фільварках за мізерну плату.

Аналіз засідань комітету свідчить, що крім влади економічної, вони вимагали і адміністративної. Для цього пропонувалося створити сільські общини. До їх складу повинні були відноситися лише приписані по 10-й ревізії селяни [8, арк.178 зв.], а решта бажаючих повинні були отримати згоду поміщика. На чолі стояв начальник общини, якому підпорядковувалися старшина та його помічники [8, арк.179]. Керівником міг бути сам вотчинник, що дало б йому можливість контролювати всіх своїх колишніх кріпосних [8, арк.203 зв.]. Протягом перехідного періоду заборонялося продавати худобу, землеробські знаряддя, незібраний хліб, посівне насіння [8, арк.204 зв.] та покидати маєток без згоди поміщика [8, арк.205- 205 зв.].

Не можна звинувачувати всіх членів комітету у реакційності: частина з них розуміла, до чого це може призвести. Так, М.Грохольський зазначав, що допоміжні дні оцінюються у надзвичайно малу плату [8, арк.112 зв.], а В.Свейковський вказував, що без наділення селян достатніми наділами та безкоштовними садибами буде створено привід до великих потрясінь [8, арк.104]. Але при цьому землевласники не хотіли конфліктувати із своїми колегами і вважали, що всі спірні питання повинні вирішувати самі поміщики [8, арк.105 зв.]. Склалася парадоксальна ситуація: коли члени комітету розуміли, до чого можуть призвести їх рішення, але поступатися своїми інтересами не хотіли. 10 членів комітету визнавали, що селян не можна відірвати від землі [8, арк.116 зв.]. Щоб не допустити конфліктів, кожна сім'я повинна була знати свої землі і не потрібно створювати ніяких общин та спільних володінь. Так як продукти важко збути, то не потрібно селян переводити на оброк [8, арк.117].

Враховуючи політичну ситуацію в регіоні, влада з недовірою поставилася до пропозицій комітету. Так, генерал-губернатор Васильчиков зазначав, що, з одного боку, нове Положення викличе незадоволення селян, які очікували більш суттєвої реформи, а в деяких маєтках повинності будуть вищими за інвентарні. З іншого боку, саме польське дворянство використає це для того, щоб повернути на свій бік селянство. Так як саме вони повинні були наділяти угіддями, то, на думку посадовця, надання пільг чи частини мирських угідь неминуче призведе до підтримки польського національного руху. Тому потрібно було запроваджувати на Правобережній Україні обов'язковий викуп, за яким селяни не залежали б від поміщиків і отримували наділи за сприяння влади [11, арк.96]. Проте уряд не прислухався до його пропозицій, хоча, за Місцевим Положенням 19 лютого 1861 р., для Правобережної України фактично зберіглася стара система землекористування - інвентарні розміри мирської землі не змінювалися, а десятина присадибної землі оцінювалася у 102 крб. [7, 165-166].

Таким чином, діяльність Волинського дворянського комітету по поліпшенню побуту поміщицьких селян була направлена на захист економічних інтересів поміщиків, що неминуче погіршило б становище селянства після скасування кріпосного права. Прийняття такого варіанту Положення призвело б до обезземелення селянства при фактичному збереженні панщини. Запровадження обов'язкових безкоштовних відпрацювань за користування мізерними наділами та допоміжних днів з кожного дорослого селянина справді забезпечило б землевласників робочою силою, до того ж практично безкоштовною. Якщо врахувати можливість наділення угіддями самими дворянами, то у своїй більшості колишні кріпаки отримали б землі поганої якості та далеко від поселень. Передача ж у руки поміщиків адміні-

стративної влади неминуче означала встановлення повного контролю над селом. Якби влада бажала добитися лише економічного зростання, то вона повинна була б діяти саме таким чином.

Виходячи з перспектив подальшого дослідження проблеми, вважаємо за доцільне детальніше з'ясувати стосунки між українськими селянами-кріпаками та польськими поміщиками в ході проведення селянської реформи 1861 р., визначити участь селянства у діяльності сільських варт під час придушення польського національного повстання 1863 р. та дослідити зміни у політиці російської влади у Волинській губернії.

Примітки

1. *Пойда Д.П.* Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период 1866-1900 гг. - Днепропетровск, 1960. - 487 с.
2. *Лохвицкий А.* Губернія ея земскія и правительственный учреждения. - СПб., 1864. - 225 с.
3. Історія західних і південних слов'ян (з давніх часів до XX ст.). Курс лекцій: Навч. посібник / В.І.Яровий, П.М.Рудяков, В.П.Шумило та ін. - К., 2001. - 632 с.
4. Державний архів Житомирської області (далі - ДАЖО). - Ф.70. - Оп.1. - Спр.21.
5. *Теглицький В.П.* Реформа 1861 р. і аграрні відносини на Україні (60—90-і роки XIX ст.). - К., 1959. - 308 с.
6. *Захарова Л.Г.* Самодержавие и отмена крепостного права в России 1856-1861 гг. - М., 1984. - 256 с.
7. Отмена крепостного права на Украине. Сборник документов и материалов. - К., 1961.-427 с.
8. ДАЖО. - Ф.415. - Оп.1. - Спр.1.
9. Там же. - Ф.107. - Оп.1. - Спр.3261.
10. Центральний державний історичний архів у м.Києві (далі - ЦДАУК). - Ф.442. - Оп.807. - Спр.271.
11. Там же. - Колекція мікрофільмів 4. - Оп.1. - Спр.41.

Резюме

В статье дана характеристика деятельности Волынского дворянского комитета по улучшению быта помещичьих крестьян после отмены крепостного права в 1858-1859 гг.

Ключевые слова: Волынская губерния, помещики, крепостные, дворянский комитет, проект освобождения крепостных.

Одержано 29 березня 2007 р.